

मुस्लिम मराठी साहित्य: चळवळ आणि दिशा

मुतवल्ली मैजोद्दीन मैनोद्दीन

मराठी विभाग राणी चन्नम्मा विद्यापीठ, बेळगाव, कर्नाटक.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17259660>

ABSTRACT:

मराठी साहित्याच्या साठोत्तरी कालखंडामध्ये अनेक नववाङ्मयीन प्रवाह रुढ झाले आहेत, उदा. आदिवासी, स्त्रीवादी इ. या नवप्रवाहांनी मराठी साहित्याचे स्वरूप व्यापक केले आहे. समाजाच्या तळागाळातील माणूस साहित्यिक आणि साहित्याचा विषय झाला. साहित्य निर्मितीचे केंद्र महाराष्ट्रातील काही शहरातच पूर्वी होते. पण साठोत्तरी कालखंडात प्रत्येक गाव खोद्यामधून शिकलेला तरुण मोठ्या प्रमाणात साहित्य निर्माण करू लागला. आपल्या जगण्यातले संघर्ष आणि आपली अस्मिता मोठ्या प्रमाणात तो मांडू लागला. विशिष्ट जातीच्या लोकांनी साहित्यातील मक्तेदारी संपुष्टात आणली. समाजातील प्रत्येक समुहगत साहित्याची निर्मिती करू लागला. प्रस्थापित मराठी सारस्वतांनी साहित्यात साधी त्यांची दखलही घेतली नव्हते, असा मुका उपेक्षित समाज बोलू व लिहू लागला हे खूप धाडसाचे काम म्हणायला पाहिजे.

इतर उपेक्षित व दुर्लक्षित समुह गदाप्रमाणेच महाराष्ट्रातील मुस्लिम समाजपण उपेक्षितच होता. मराठी भाषेच्या सुरुवातीच्या काळापासून मुस्लिमांनी मराठी भाषा व साहित्याची सेवा केली तरी त्यांच्या मराठी बोलण्या व लिहिण्यावर शंका घेतली जाऊ लागली. त्यांचे साहित्य नाकारले जाऊ लागले आणि त्यांची उपेक्षा करून त्यांचे खच्चीकरण करण्यात येऊ लागले. त्याच परिणे मराठी साहित्यामध्ये खलपात्र म्हणूनच या समुह गटाचे चित्रण करण्यात येऊ लागले. मुस्लिमांचे नकारात्मक चित्रण करण्यात येऊ लागले. मुस्लिमांचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवन कसे अडचणीत आणता येईल हे एवढेच मराठी सारस्वतकारांनी केले आहे. मध्ययुगीन मराठी साहित्यामध्ये ४९ मुस्लिम मराठी संतानी केलेल्या कार्याची नोंद व दखलही घेतली गेली नाही. म्हणून मुस्लिम मराठी साहित्याची चळवळ निर्माण झाली. वा चळवळीच्या अनुषंगाने संतांच्या साहित्य सेवेला उजागर करणे, आधुनिक मुस्लिम मराठी साहित्यिकांच्या साहित्याची चर्चा करणे आणि मुस्लिम समाजात निर्माण झालेल्या प्रश्नांची चिकित्सा करणे, महाराष्ट्रातला मुस्लिम मराठी भाषेवर प्रेम करतो, मराठीत साहित्य निर्माण करत आहे यासारख्या अनेक

गुंतागुंतीच्या प्रश्नांची मीमांसा मुस्लिम मराठी साहित्याच्या अनुषंगाने केली जात आहे.

KEYWORDS:

मुस्लिम मराठी साहित्य, साहित्य चळवळ, अखिल भारतीय मुस्लिम मराठी साहित्य परिषद, अस्मिता आणि उपेक्षा, साठोत्तरी कालखंड.

.....

राष्ट्रातला व भारतातला मुस्लिम ज्या प्रांतात राहतो त्याच प्रांतीय भाषेला आपली भाषा मानतो, त्याच भाषेतून उद्योग, व्यवसाय करतो, स्वतःला व्यक्त करण्यासाठीही त्याला तीच भाषा जवळची वाटते. म्हणून भारतीय मुस्लिमांची एकच एक भाषा नाही, पण भारतीय मुस्लिमांच्या माथी उर्दू भाषा मारली जाते. त्यांची तीच मात्र भाषा आहे असे सांगितले जाते, पण दोनतीन टक्के जनसंख्या सोडली तर भारतातला किंवा महाराष्ट्रातला मुस्लिम त्याच प्रांतीय भाषेतून शिक्षण घेतो, त्याच भाषेतून साहित्य निर्माण करतो, महाराष्ट्रातील मुस्लिम मराठी बोलतो, लिहितो तरीही त्याचे कार्य, योगदान का नाकारले जाते तो फक्त मुस्लिम म्हणून? जर असे होत असेल तर ते खूप चिंतनीय आहे. आजही कोकणातला मुस्लिम घरी द्वारी कोंकणीच भाषा बोलतो. कोकणात जर कोंकणी भाषेला कोणी जीवंत ठेवली असेल ते फक्त मुस्लिम समुह गटाने. तरी पण धर्माचा शिक्का मारून त्याचा भाषिक आणि सांस्कृतिक वारसाच हिसकावून घेतला जातो. तेंव्हा त्या समाजाला चळवळीशिवाय पर्यायच नसतो. बातून मुस्लिम मराठी साहित्याची चळवळ जन्म घेतली आहे. १९९० साली अखिल भारतीय मुस्लिम मराठी साहित्य परिषदेची स्थापना करून त्याला मूर्त रूप देण्यात आली आहे.

साहित्याचे क्षेत्र हे स्वभावतःच नित्य परिवर्तनशील व प्रवाही असते. बदलत्या जीवन प्रवाहाचा ठसा साहित्यावर उमटत असतो. जेव्हा साहित्यामध्ये अनुभवाची चाकोरी निर्माण होते, साचेबंध चौकट निर्माण होते तेव्हा नव्या जीवन जाणीवा अभिव्यक्त करण्याची क्षमता मर्यादीत होते, तेव्हा या साचेबंध चाकोरीला भेदण्यासाठी नव्या प्रवृत्ती जन्मास येतात. या नव्या प्रवृत्तींच्या बाजूने बंडाचे निशाण उभ्या करणाऱ्या साहित्य चळवळी उभ्या राहतात, त्या साहित्यात परिवर्तन

घडवून आणतात.

चळवळींनी दिलेली नवता साहित्य परंपरेचा भाग बनते. साहित्याच्या विकासाला चालना मिळते. साहित्यसमाज, साहित्यभाषा, साहित्यसंस्कृती, साहित्य व जीवन वास्तव यामध्ये अंतर पडून ते वाढत जाते. अशावेळी त्यांच्यात परस्पर संवाद निर्माण करण्यासाठी संघटित, सामुहिक प्रयत्न केले जातात. त्यातूनच साहित्यिक चळवळी जन्म घेतात. कोणतीही साहित्यिक चळवळ ही फक्त साहित्यिक चळवळ नसते तर तिच्या वैचारिक जाणीवेमध्ये जीवनभोगाच्या प्रेरणा असतात. या संदर्भात नागनाथ कोत्तापले म्हणतात, “जेव्हा एखादी वाङ्मयीन चळवळ आकाराला येते तेव्हा ती जीवनसंघर्षाचा एक अपरिहार्य भाग असते.” जीवनसंघर्ष हा कोणत्याही वाङ्मयीन चळवळीचा आत्मा असतो. मुस्लिम मराठी साहित्याची चळवळ पण अशाच जीवन संघर्षातून निर्माण झाली आहे. मुस्लिम समाजापुढे निर्माण झालेले अनेक गुंतागुंतीचे प्रश्नच मुस्लिम मराठी साहित्य चळवळीची प्रेरणा ठरलेल्या आहेत. मुस्लिम समाजाचे जाणीवपूर्वक व सातत्याने केले जाणारे नकारात्मक जीवनचित्रण आणि लिहिला गेलेला चुकीचा इतिहास यामुळे समाजामध्ये मुस्लिम समूहगटाची नकारात्मक प्रतिमा तयार झाली आहे. सर्व सामान्यांचा त्याच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण नकारात्मक झाला आहे. त्याला ‘परका’ म्हणून संबोधण्यात येऊ लागले आहे. त्याची निष्ठा भारत देशावर नाही अशी समजूत करून त्याची उपेक्षा करण्यात येऊ लागली, तेव्हा आपल्या अस्मितेसाठी संघर्ष करणे त्याला भाग पाडले आहे. म्हणून मुस्लिम मराठी साहित्याची चळवळ उदयास आली आहे.

आज मुस्लिम मराठी साहित्य चळवळीला २५ वर्षे पूर्ण होत आहेत. ही घटना खूप आनंदाची व अभिमानाची आहे. एखादी चळवळ निर्माण करणे ही त्या समाजाच्या जिवंतपणाचे लक्षण असते. तसेच निर्माण केलेली चळवळ २५ वर्षांपर्यंत कार्यरत ठेवणे, त्या समाजातील पुरोगामी विचारांची जीवन संजीवनी ठरते. मुस्लिम मराठी साहित्याची चळवळ मराठी मुस्लिमांचा एक वैचारिक संघर्ष आहे. इतर चळवळीत जसे मतभेद असतात तसेच या चळवळीतही मतभेद आहेत. तरीही या चळवळीच्या माध्यमाने मराठी मुस्लिमांना कलावंताना एकत्रित जोडण्याचे खूप मोठे कार्य केले आहे.

मुस्लिम समाजात प्रबोधनाची चळवळ सर्वप्रथम हमीद दलवाई यांनी १९७१ साली 'मुस्लिम सत्यशोधक मंडळा'ची स्थापना करून प्रबोधन कार्याची सुरुवात केली. या मंडळाच्यावतीने त्यांनी मुस्लिम समाजात काही पुरोगामी विचार रुजविण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांच्या या चळवळीला मिळावे तितके यश मिळाले नाही. उलट मुस्लिम समाजाचाच त्यांना विरोध पत्करावा लागला. कारण त्यांच्या विचार सरणीतील अंतरविरोध कारणीभूत ठरला. त्यांनी मोजके पण सकस असे साहित्य निर्माण केले आहे. 'लाट' कथासंग्रह, 'इंधन' कादंबरीमुळे त्यांचे वेगळेपण सिद्ध झाले आहे.

संत साहित्याचे अभ्यासक डॉ. यू. म. पठाण यांची पुणे येथे भरलेल्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदी निवड झाली. त्यावेळी पुणे विद्यापीठाच्या वृत्तपत्रविद्या विभागाने मुस्लिम मराठी साहित्य या विषयावरचा विशेषांक प्रकाशित केला. तसेच 'पूर्वा' नियतकालिकेने दिपावली विशेषांक प्रकाशित केला, या पूर्वी सय्यद आमिन यांनी १९३५ साली 'मुस्लिम मराठी साहित्य' नावाचे साप्ताहिक सुरु केले होते. प्रख्यात संशोधक रा. चिं. ढेरे यांनी मध्ययुगीन मुस्लिम मराठी संतांच्या कार्याचे संशोधन करून 'मुसलमान मराठी संतकवी' नावाचे पुस्तक प्रकाशित केले आहे. अशा अनेक नामवंतानी व साहित्यिकांनी मुस्लिम मराठी साहित्याचा परिचय करून दिला आहे.

वरील सर्व घटना आणि तत्कालीन समाज वास्तवातील गुंतागुंतीच्या प्रश्नांपुढे ठेऊन मुस्लिम मराठी लेखकांना एक व्यासपीठ निर्माण करून देण्यासाठी काही मान्यवरांनी एकत्र येऊन परिषद निर्माण करण्याचे ठरविले त्यात प्रा. डॉ. आजीम नदाफ, प्रा. फकरुद्दीन बेन्नूर, पा. फ. म. शहाजिंदे, पत्रकार नल्लामंदू डॉ. इक्बाल मिन्ने, ए. के. शेख, कवी मुबारक शेख, अंजूम मोमीन, विलास सोनवणे इत्यादी मान्यवरांनी १९९० साली 'अखिल भारतीय मुस्लिम मराठी साहित्य परिषदे'ची सोलापूर येथे स्थापना केली आणि १९९० सालीच पहिले अखिल भारतीय मुस्लिम मराठी साहित्य संमेलन प्रा. फ. म. शहाजिंदे यांच्या अध्यक्षतेखाली संपन्न झाले. या साहित्य संमेलनात पहिल्यांदाच १५० पेक्षा जास्त साहित्यिक एकत्र आले आणि मुस्लिम मराठी साहित्यावर व मुस्लिम समाजातील जीवनसंघर्षावर विचार मंथन घडवून आणले. ही

मुस्लिम मराठी साहित्य चळवळीला खूप महत्त्वपूर्ण घटना होय, महाराष्ट्रातील काणाकोपऱ्यातील मुस्लिम लेखक, कवी एकत्र येणे सर्वच दृष्टीने खूप महत्त्वाचे होते. हे महत्त्वपूर्ण कार्य या परिषदेमुळे शक्य झाले. प्रस्थापित मराठी साहित्याच्या व्यासपीठावर मुस्लिम मराठी लेखकांना स्थान नव्हते आणि त्यांनी निर्माण केलेल्या साहित्याला साहित्याचा दर्जा पण दिला जात नव्हता. पण या परिषदेमुळे मुस्लिम मराठी साहित्य चळवळीला एक बळकटी प्राप्त झाली. आतापर्यंत परिषदेच्या वतीने दहा संमेलने संपन्न झाली आहेत. पन्वेल येथे भरत असलेले हे अकरावे संमेलन आहे. पहिले संमेलन सोलापूरला प्रा. फ. म. शहाजिंदेच्या अध्यक्षतेखाली संपन्न झाले. दुसरे संमेलन डॉ. अमिज नदाफ, नागपूर, तिसरे ए. के. शेख रत्नागिरी, चवथे प्रा. फकरुद्दीन बेन्नूर, पुणे, पाचवे डॉ. जुल्फी शेख मुंबई, सहावे खलिल मोमीन कोल्हापूर, सातवे बशीर मुजावर, आठवे जावेद पाशा कुरेशी, नववे मोहमद आजम, दहावे शाकत खान आणि आकरावे प्रा. बीबी फतिमा ठाकुर पन्वेल येथे संपन्न झाले. महाराष्ट्राच्या वेगवेगळ्या शहरांमध्ये ही संमेलने आयोजित करण्यात आली आहेत. याचे कारण म्हणजे महाराष्ट्रातील प्रत्येक खेड्यापाड्यातील, नगरमहानगरातील कलावंत, विचारवंत या चळवळीत सामिल व्हावे म्हणून दहा संमेलनांच्या अध्यक्ष्यांच्या भाषणातून परिषदेची व चळवळीची काही उद्दिष्ट्ये स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न फ. म. शहाजिंदेनी केला आहे.

1. हल्ली जे मुस्लिम मराठी लेखक साहित्य निर्मिती करीत आहेत त्यांना त्यांचे स्वतंत्र व्यासपीठ मिळावे.
2. मध्ययुगीन आणि आधुनिक मुस्लिम मराठी साहित्याची परंपरा उजागर करणे,
3. भारतीय मुस्लिम समाजाकडे एकतर केवळ राजकीय दृष्टीने नसता, जमातवादी वा जातीयवादी नजरेनेच पाहिले जाते, विचार केला जातो हा दृष्टिकोन बदलण्यासाठी प्रयत्न करणे.
4. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर जो नवशिक्षित मध्यमवर्ग मुस्लिम निर्माण झाला आहे, त्याच्या ज्या सांस्कृतिक व साहित्यिक, सामाजिक गरजांची पूर्तता करण्यासाठी.
5. मुस्लिम समाज अज्ञान, मुलभूतता, बेकरी, विभाजन, दंगे, अल्पसंख्यांक भयग्रस्तता, दारिद्र्य या समस्यांमुळे दिशाहीन बनून विकार अवस्थेत जगत आहे यातून त्याला बाहेर काढण्यासाठी.
6. आत्मभान व आत्मशोध निर्माण करणे,

7. मराठी होणे वा महाराष्ट्रीयन होणे ही कुणाची एका धर्माची मिरासदारी मक्तेदारी होऊ शकत नाही हे समजण्यासाठी.
8. राष्ट्रीय विकास अस्मितेत भारतातील मुसलमानांचे योगदान स्पष्ट करणे.
9. कवी प्रामाणिक, सदाचारी व इश्वराचे स्मरण करणारा असावा. या सोबतच तो अन्याय, जुलुम व आत्याचाराचा प्रतिकार करणारा असावा यासाठी,
10. मुस्लिमानांना मराठी येत नाही अशा तथ्यहीन आरोपांना ठोस उत्तर देण्यासाठी, भारतीय मुस्लिमांचे साहित्य कलासंस्कृतीसारख्या जीवनाच्या विविध क्षेत्रातील त्यांचे योगदान निश्चित करण्यासाठी.
11. मुस्लिम अस्तित्व, अस्मितेचे प्रश्न खूपच जटील व बिकट बनले आहेत त्यांचे उत्तरे शोधण्यासाठी.
12. राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करण्यासाठी.
13. समन्वय, सामंजस्य, माणुसकी, बंधुत्व, एकात्मता हा विचार प्रवाह लोकांपुढे ठेऊन तो सशक्त बनविण्यासाठी आवश्यक आहे.
14. मुस्लिम समाजात पुरोगामी विचार रुजविण्यासाठी.
15. मुस्लिम समाजातील नवोदीत कलावंताना प्रेरणा देण्यासाठी इ.

या सर्व उद्देशांना पुढे ठेऊन मुस्लिम मराठी साहित्याची चळवळ वाटचाल करित आहे. आज सर्वच वाङ्मय प्रकारामध्ये मुस्लिम लेखक खूप मोठ्यापमाणात सकस साहित्य निर्मिती करित आहेत. ही मराठी साहित्ययासाठी खूप आशादायी घटना आहे. मुस्लिम मराठी लेखकांनी मध्ययुगीन ते अर्वाचीन कालखंडात मराठी साहित्यामध्ये सातत्याने लेखन केले असले तरी त्यांची योग्य ती दखल घेतली गेली नव्हती. पण या चळवळीमुळे व व्यासपीठामुळे आज मराठी साहित्यात्यात या वाङ्मयीन प्रवाहाची एक सशक्त प्रवाह म्हणून नोंद घेतली जातेय. वेगवेगळ्या विद्यापीठांमध्ये एम. फील., पीएच. डी. चे विद्यार्थी मोठ्या प्रमाणात मुस्लिम मराठी साहित्यावर संशोधन करित आहेत. तसेच बृहन्महाराष्ट्रातील कर्नाटकातील राणी चन्नम्मा विद्यापीठ बेळगावच्या मराठी विभागाने एम. ए. च्या चौथ्या सत्रामध्ये मुस्लिम मराठी साहित्य प्रवाह नावाचा एक स्वतंत्र पेपर अभ्यासक्रमात समावेश केला आहे. तसेच महाराष्ट्रातील काही विद्यापीठांमध्ये मुस्लिम लेखकांच्या पुस्तकांचा अभ्यासक्रमात समावेश करण्यात आला आहे. याचे सर्वश्रेय या चळवळीलाच दिले जाते.

मुस्लिम मराठी लेखकांना लिहिते करण्यात ही चळवळ यशस्वी

झाली आहे. मराठी वाङ्मयीन प्रवाह म्हणून याची नोंद घेतली जात आहे. शब्बीरभाई अन्सारींच्या नेतृत्वाखाली मुस्लिम ओबीसी संघटना वाढू लागली आहे. याचे श्रेय पण साहित्य परिषदेला दिले जाते. या संमेलनामुळे संवाद होऊ लागला आहे व काही गैरसमज दूर होऊ लागले आहेत. मध्ययुगीन संत आणि सुफी अवलियांनी निर्माण केलेल्या समन्वयाचा धागा मजबूत करण्याचा प्रयत्न ही साहित्य संमेलने करित आहेत. या साहित्य चळवळीतील मुस्लिम हा शब्द सांप्रदायीक वा धार्मिक नाही, असलाच तर तो मुल्वात्मक आहे. जगाला शांतीचा संदेश देणारे हजरत महमद पैगंबर साहेब यांचा मानव मुक्तीचा संदेश महात्मा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचार धारेला प्रमाण मानून मुस्लिम मराठी कलावंत वाङ्मय निर्मिती करित आहेत. समताधिष्ठित समाज निर्मितीचे जे स्वप्न वरील मान्यवरांनी पाहिले होते त्या विचारांना मुस्लिम मराठी साहित्याच्या अनुषंगाने चालना दिली जात आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, शांतता या मानवी जीवनमूल्यांची मांडणी मुस्लिम मराठी कलावंत करित आहेत. निरोगी समाजासाठी खूप महत्वपूर्ण आहे.

संदर्भग्रंथः

1. शहाजिंदे फ. म., 'मुस्लिम मराठी साहित्य परंपरा, स्वरूप आणि लेखकसूची, भूमी प्रकाशन, लातूर, प्रथमावृत्ती २००१.
2. बेनूर फकरुद्दीन, 'भारतीय मुस्लिमांची समाजरचना आणि मानसिकता', प्रबोध प्रकाशन समाजवादी प्रबोधनी, इचलकरंजी, प्रथमावृत्ती १९९५.
3. सय्यद मेहबुब, 'मुस्लिम मराठी साहित्य: एक अकलन', सावित्रीबाई फुले प्रकाशन, पुणे:
4. शानेदिवाण राजेखान, 'भारतीय मुसलमान वर्तमान आणि भविष्य निर्मिती विचारमंच, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती २००८.
5. देशमुख नसीमा, 'मुस्लिम मराठी साहित्य स्वरूप आणि समीक्षा', मुस्लिम मराठी साहित्य चळवळ प्रकाशन, प्रथमावृत्ती २०१३.

Funding:

This study was not funded by any grant.

Conflict of interest:

The Authors have no conflict of interest to declare that they are relevant to the content of this article.

About the License:

© The Authors 2024. The text of this article is open access and licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.